

Export of Iranian Opium to Japan in Second Half of Nineteenth Century

Investigate the Causes, Contexts and Its Route

Seyyed Benyamin Keshvarz*

Muhammad Amin Sa'adat Mehr, Ali Zareie*****

Abstract

In the nineteenth century, the process of globalization with international trade which created by the colonial powers reached a point that directly affected the economic relations of different states. For this reason, due to the imbalance of trade, the economy could have witnessed a collapse. As a result, because the Iranian climate is suitable for poppy cultivation and the demand for this product was significant outside Iran, especially in China, large-scale opium trade began. On the other hand, Japan expanded its territory in the main body of Asia, as a result of which Japan also entered the path of Iranian trade. With that being said, several questions arise: what internal factors led to the widespread cultivation of poppies in Iran, through which centers did Iran export opium to Japan, how did Japan enter the opium trade, and why did the trade survive? The nineteenth century approach and historical method have been chosen to find the answer because international trade is one of its common topics.

* Ph.D. Student, Archaeological Department, Faculty of Conservation and Restoration, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran, keshavarzseyedjavad@gmail.com

** Ph.D. Student, Archaeological Department, Faculty of Arts and Architecture, University of Mazandaran, Babolsar, Iran (Corresponding Author), Ma.saadatmehr@gmail.com

*** Associate Professor, Archaeological Department, Faculty of Arts, University of Birjand, Birjand, Iran, azareie@birjand.ac.ir

Date received: 2022/11/24, Date of acceptance: 2023/02/22

Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

It is concluded that Iran's agricultural economy, the pressure of social structure and the negative balance of Iran's trade due to the decline in silk production, encouraged the people and government of Iran to massively produce opium. The trade began in Isfahan and after passing through Yazd and Shiraz reached the southern ports, from where it went to the ports of India and then China to finally enter Taiwan under Japanese rule. Of course, this trade did not change because there was no change in

Keywords: Opium, Trade Route, Iran, Japan, Qajar Era.

صادرات تریاک ایران به ژاپن در نیمه دوم قرن نوزدهم بررسی علل، زمینه‌ها، و مسیر آن

سیدبینامین کشاورز*

محمدامین سعادت‌مهر**، علی زارعی***

چکیده

در قرن نوزدهم میلادی، روند جهانی شدن با تجارت بین‌المللی، که دول استعمارگر به وجود آوردند، به نقطه‌ای رسید که روابط اقتصادی دول مختلف را مستقیماً تحت تأثیر قرار می‌داد. به همین دلیل، با عدم توازن تجارت، اقتصاد شاهد اضمحلال می‌شد. در نتیجه، به این دلیل، که اقلیم ایران برای کشت خشخاش مناسب است و تقاضای این محصول در خارج از ایران به خصوص در چین قابل توجه بود، تجارت گسترده تریاک آغاز شد. از سوی دیگر، ژاپن اقدام به گسترش قلمروی خود در بدنه اصلی آسیا کرد. در نتیجه، ژاپن نیز در مسیر تجارت ایران قرار گرفت. با آن‌چه گفته شد، چند پرسش مطرح می‌شوند: چه عوامل درونی مسبب کشت گسترده خشخاش در ایران شدند؟ راه صادرات تریاک ایران به سوی ژاپن از چه مراکزی می‌گذشت؟ چگونه ژاپن وارد تجارت تریاک شد؟ و به چه دلیل تجارت موردنظر بر جای ماند؟ برای یافتن پاسخ، رویکرد قرن نوزدهم‌شناسی و روش تاریخی برگزیده شده است، زیرا تجارت بین‌الملل از موضوعات معمول آن محسوب می‌شود. نتیجه گرفته شده است که اقتصاد کشاورزی ایران، فشار ساختار اربابی، و توازن منفی تجارت ایران به دلیل

* دانشجوی دکتری، گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران،
keshavarzseyedjavad@gmail.com

** دانشجوی دکتری، گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران،
(نویسنده مسئول)، Ma.saadatmehr@gmail.com

*** دانشیار، گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران، azareie@birjand.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۸/۰۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۰۳

افول تولید ابریشم اهالی و دولت ایران را به تولید گسترده تریاک ترغیب کرد. تجارت موردنظر از اصفهان آغاز می‌شد و پس از گذشت از یزد و شیراز به بنادر جنوب می‌رسید که از آنجا به بنادر هند و پس از آن چین راه می‌یافت تا در پایان وارد تایوان تحت حاکمیت ژاپن شود. البته تجارت مذکور باقی ماند، زیرا تغییری در وضعیت اقتصادی و تولیدی ایران ایجاد نشده بود و ژاپن نیاز به تأمین تریاک جمعیت معتاد چینی خود داشت.

کلیدواژه‌ها: تریاک، مسیر تجارت، ایران، ژاپن، قاجار.

۱. مقدمه

عصری که موسوم به استعمار است زمانی را شامل می‌شود که دول تجارته پیشه اروپایی به دنبال کسب محصولات و فروش اجناس خود در بازارهای سراسر دنیا شروع به مسافرت به اقصی نقاط جهان کردند؛ اقدامی که بعضاً با حملات خصمانه (از جمله استعمار) و فشار اقتصادی همراه بود. اوج این رابطه اقتصادی خصمانه به قرن نوزدهم میلادی بازمی‌گردد. به همین دلیل، قرن نوزدهم اوج فشار سیاسی و اقتصادی به جوامع مختلف دنیا از جمله امپراتوری‌های کهن آسیایی بود. از سوی دیگر، روند تجارت جهانی به رهبری دول غربی باعث نزدیک‌تر شدن هرچه بیش‌تر دول جهان به یکدیگر شد؛ روندی که به نام جهانی‌شدن (globalization) شناخته می‌شود و در نتیجه آن برهم‌کنش بین‌کشوری نیز بازتابی جهانی یافته است. هزینه‌های فتح هندوستان برای دولت بریتانیای کبیر بسیار سنگین بود و برای جبران آن نیاز به محصولی با سود فراوان داشت که این درآمد بایستی به کشوری ثروت‌مند و پرجمعیت صادر می‌شد. به دنبال آن، صادرات گسترده تریاک از هند به چین شروع شد و در نتیجه آن جنگ‌های تریاک روی داد. به مرور زمان تقاضای تریاک بیش‌تر شد و دولت بریتانیا برای تأمین آن به خرید از دول دیگر از جمله ایران و عثمانی پرداخت و کشت بسیار گسترده خشخاش در ایران آغاز شد. یکی از دلایل اصلی تقویت کشت خشخاش در ایران درهم‌شکسته شدن صنعت ابریشم بود. از منظر ملی، برای ایرانی که دچار مسائل اقتصادی و تجارت منفی بود صادرات محصول یا محصولاتی که خریدار جهانی داشته باشد حیاتی به حساب می‌آمد (ابوت ۱۳۹۸: ۳۰۶-۳۱۷). در این دوره، اقتصاد ایران برپایه کشاورزی سنتی و هزینه‌های مدرنیسم و ارتش پایدار سرسام‌آور بود. در چنین شرایطی، فشار هزینه‌ها بر روی دولت و تمام قشرهای جامعه وارد شده بود. از این‌رو، تولید محصولی پرفروش چون تریاک نه تنها نتیجه ترغیب دولت، بلکه خواست ملت بود.

مقاله حاضر سعی در یافتن پاسخ‌های سؤالات زیر دارد: چه عوامل درونی مسبب کشت گسترده خشخاش در ایران شدند؟ راه صادرات تریاک ایران به سوی ژاپن از چه مراکزی می‌گذشت؟ چگونه ژاپن وارد تجارت تریاک شد؟ و به چه دلیل تجارت موردنظر بر جای ماند.

عصر قاجار برهه‌ای است که بنابر دلایل مختلف از منظر تحقیقاتی بدان اجحاف شده است، در حالی که مطالعه قرن نوزدهم میلادی در سرتاسر جهان امروز امری اساسی است، چراکه قرن نوزدهم بیش‌ترین سنخیت را با تحولات زمان حال دارد و نتایج تحولات آن در عصر امروز هم حس می‌شود. بنابراین، چنین مطالعاتی برای اهداف سیاسی و جامعه‌شناختی کاربردی است. در ایران، به دلیل دو دیدگاه، یکی شدیداً بومی و دیگری غرب‌گرایانه، اجحاف زیادی به مطالعات آسیایی صورت گرفته است و حتی تحقیقات چندی در باب دول آسیایی بزرگ مهمی چون هندوستان و ژاپن در دست نیست. موضوع برهم‌کنش فرهنگی و روابط تجاری نیز از موضوعات اساسی بشری است که از آغاز قرن جدید میلادی مطالعات مرتبط با آن ازدیاد یافته‌اند. بنابراین، موضوع مقاله حاضر، که تمام موارد فوق را در یک مجموعه قرار داده است و گوشه‌ای از آن را به‌نمایش گذاشته است، از اهمیت به‌خصوصی برخوردار است.

۱.۱ رویکرد و روش پژوهش

زمانی که شاخه و رویکرد مطالعاتی قرن نوزدهم‌شناسی در بریتانیا به‌وجود آمد، محققان متوجه گستردگی مقوله ارتباطی و ابعاد جغرافیایی آن در این عصر شدند. به‌عبارت‌دیگر، برهم‌کنش جهانی و در نتیجه روند جهانی نوگرایی مسئله اصلی محققان بود. علاوه‌بر تفحص شرایط و امور داخلی هر کشور و جامعه باید به روابط کشور موردنظر با سایر دول نیز پرداخت و روند موردنظر را در صورت لزوم با موارد مشابه جهانی مقایسه کرد و موارد فوق اصول قرن نوزدهم‌شناسی هستند و اقتصادهای سیاسی، اقتصادی، و اجتماعی را در بررسی هر موضوع در هر کشور به‌کل تحت‌تأثیر خود قرار می‌دهند. از این‌رو، هر انتخاب دولتی یا مردمی که در سطح کلان جامعه بازتاب داشته‌اند براساس نیازها، شرایط بین‌الملل و داخلی، و همین‌طور منطق یا انتخاب آگاهانه سنجیده می‌شوند. آنچه گفته شد، در توضیحات مارتین (Martin 2005) و فرمان‌فرما (Farmanfarma 2008) مشهود است. در این مقاله، به‌منظور بازشناسی کیفیت امور از روش منفعت‌گرایی تاریخی، که مسائل را از منظر

سود می‌سنگد، بهره می‌بریم و البته روش تاریخی روشی معمول در مطالعات قرن نوزدهم است. در واقع، هدف مطالعات قرن نوزدهم‌شناسی بررسی روند مدرنیسم در سرتاسر جهان برای درک شرایط مختلف جهان امروز است که برای انسان امروزی امری با ضرورت روزافزون است.

۲.۱ پیشینه پژوهش

در این خصوص، تحقیقاتی درباره تجارت تریاک از جمله «جایگاه تریاک در تجارت خارجی ایران در دوره قاجار» از محمدعلی رنجبر (رنجبر و دهقان حسام‌پور ۱۳۹۳)، «علل رواج اعتیاد در جامعه عصر قاجار و آثار اجتماعی آن» از سیدهاشم آقاجری و دیگران (آقاجری و دیگران ۱۳۹۱)، «تأثیر تجاری شدن تریاک در تغییر وضعیت زمین‌داری و مناسبات شغلی قاجار» از مهدی دهقان حسام‌پور (دهقان حسام‌پور و ندیم ۱۳۹۴)، «طرح مسئله‌ای پیرامون تأثیر تجارت تریاک بر روند تاریخی زوال صنعت ابریشم یزد» از وحید وحدت‌زاد (وحدت‌زاد ۱۳۸۶)، «تجاری شدن تریاک در اقتصاد ایران دوره قاجار (۱۲۱۰-۱۳۴۴ق)» از محمدعلی رنجبر و مهدی دهقان حسام‌پور (رنجبر و دهقان حسام‌پور ۱۳۹۵)، «تجارت تریاک: بررسی تاریخ تجارت تریاک از دوره ناصری تا ۱۳۴۱» از سمیه کشانی و دیگران (کشانی و دیگران ۱۳۹۴)، «تجارت تریاک در بنادر شمالی خلیج فارس (۱۸۷۴-۱۹۲۴/۱۲۹۱-۱۳۴۳ق)» از حبیب‌الله سعیدی‌نیا (سعیدی‌نیا ۱۳۹۰)، و «تأثیر بحران جهانی ۱۹۲۹ بر تجارت تریاک در ایران» از سیمین فصیحی و فریده فریزی (فصیحی و فرزوی ۱۳۹۳) منتشر شده‌اند. گفتنی است که هیچ‌یک از تحقیقات فوق به موضوع برهم‌کنش جهانی یا تجارت تریاک ایران و ژاپن نپرداخته‌اند، به‌خصوص که در آن‌ها از گزارش‌هایی که ژاپنیان منتشر کرده‌اند استفاده نشده است. البته، تحقیقات چندی نیز درباره رابطه دو کشور، که به تحقیق حاضر مرتبط باشند، انجام شده‌اند، از آن جمله «فوروکاوا و سفرنامه ایران او» (ئه‌اورا ۱۳۸۱) و «مناسبات ایران و ژاپن در دوره قاجار» (یه‌ایجی ۱۳۸۱) هستند.

۲. ترغیب در کشت خشخاش

دقیقاً مشخص نیست از چه زمانی بشر یا به‌طور خاص ایرانیان به تأثیرات شیره خشخاش یا کوکنار پی بردند. حتی کمپفر و شاردن نیز در دوران صفویه از تولید تریاک سلطنتی

نوشته‌اند (کمپفر ۱۳۵۰: ۱۱۲؛ شاردن ۱۳۴۵: ۲۸۷). نخستین بار تریاک به صورت گسترده در ایران طی پیمان تجاری ۱۷۹۹م/ ۱۲۱۴ق فتحعلی شاه با نماینده بریتانیا، سرجان ملکم، به منظور صادرات بین‌المللی به تولید رسید (یوشیدا ۱۳۷۲: ۵۳). تجارت تریاک در آن زمان نسبتاً با ارزش بود، به گونه‌ای که در سال ۱۸۲۴م/ ۱۲۴۰ق بار یک کشتی فقط سی صد کیلوگرم تریاک بود (فلور ۱۳۹۹: ۴۵۸). دوره دوم تجارت تریاک ایران در عصر قاجار با روی دادی سیاسی مرتبط است. امپراتوری بریتانیا برای جبران هزینه‌های فتح هند فروش تریاک به امپراتوری چین را آغاز کرد که نهایتاً به دو جنگ تریاک (۱۸۴۰ و ۱۸۵۶م/ ۱۲۵۶ و ۱۲۷۳ق) و نزدیک‌تر شدن هرچه بیش‌تر سلسله چینگ (Qing) به سقوط منتهی شد (هدایت ۱۳۶۸: ۱۴۱-۱۴۵). پیروزی بریتانیا در این جنگ به آزادشدن فروش تریاک منجر شد. در نتیجه، تجار بریتانیا و دیگر ملل به منظور پاسخ به تقاضای بازار به خرید تریاک از هر منبع ممکن پرداختند. با افزایش خریداران تریاک، مردم ایران برای کشت خشخاش ترغیب شدند. هرچند که ایران از زمان صفویه به ماکائو تریاک صادر می‌کرد (عیسوی ۱۳۶۲: ۳۶۹).

در عصر ساسانی، ایرانیان به تولید ابریشم پرداختند (اشراقی ۱۳۷۶: ج ۱، ۱۳) و تولید این محصول تا عهد اسلامی نیز در شهرهای ایران از جمله تبریز باقی ماند (ابن بطوطه ۱۳۷۶: ۴۰۸). از زمان تیموری، ابریشم به کالایی صادراتی برای اروپا تبدیل شده بود که در عهد صفوی، دست‌کم از منظر اهمیت برای دولت به اوج خود رسید و می‌دانیم در زمان شاه‌عباس دوم هر سال ۲۲۰۰۰ عدل ابریشم تولید می‌شد (اشراقی ۱۳۷۶: ۶-۱۹)، اما با شروع دوران آشوب داخلی و خارجی پس از سقوط اصفهان به دست هوتکیان منقطعاً هم‌راه با فروپاشی اقتصاد صنعت ابریشم‌بافی نیز سقوط کرد. در عصر قاجار، محمدشاه برای ترویج نوغان‌داری و صنعت ابریشم مردم را به کاشت درخت توت تشویق کرد (فوروکاوا ۱۳۸۲: ۴۶). در اواخر دهه ۱۸۵۰م/ ۱۲۶۰ق و دهه ۱۸۶۰م/ ۱۲۷۰ق، تولید ابریشم ایران دچار بیماری شد. در آن زمان، دولت برای ازسرگیری تولید ابریشم به واردکردن تخم ابریشم ژاپنی از پاریس در ۱۸۶۶م/ ۱۲۸۳ق انجام شد (چگینی ۱۳۹۶: ۱۳۸؛ فوروکاوا ۱۳۸۲: ۱۳۵). همان‌طور که در جدول ۳ مشخص شده است، نقش ابریشم در صادرات ایران بسیار بااهمیت و پررنگ بوده است. البته، تولید ابریشم بیش‌تر در شمال کشور و به‌طور ویژه در گیلان حفظ شد (همان: ۱۳۳) تا آن‌که در سال ۱۸۶۶م/ ۱۲۸۳ق تولید ابریشم گیلان نیز نزول کرد و به یک‌ششم اوج خود رسید (ابوت ۱۳۹۸: ۳۱۲-۳۱۳). در نتیجه

تجارت روند منفی پیدا کرد و کشت خشخاش تشویق و گسترش پیدا کرد، به خصوص آن که امپراتوری بریتانیا خریدار تریاک ایران شد. البته، در ارتباط با نوغان‌داری، تلاش‌های ایران تاحدودی موفقیت‌آمیز بود، زیرا در سال ۱۸۹۹ م/ ۱۳۱۷ ق ارزش ابریشم حاصل شده در گیلان چهار میلیون پوند بود (ماساجی ۱۳۹۰: ۱۳۴).

منطقه کازرون نمونه مشهوری برای تولید و تجارت تریاک در سطح غیرمرکزی است که به خوبی می‌تواند گویای شرایط نقاط دیگر ایران باشد که بنابر داده‌های موجود، هزینه‌های زراعی و مالیاتی بالا را بدون سود قابل توجه نشان می‌دهد (فوروکاوا ۱۳۸۲: ۹۵-۹۸) که تاحدودی می‌تواند شرایط بدون انعطاف و فرصتی که تریاک به همراه می‌آورد نشان دهد. به علاوه، وقایع طبیعی چون خشک‌سالی سال‌های ۱۸۷۰-۱۸۷۱ م/ ۱۲۸۷-۱۲۸۸ ق از عوامل ترغیب‌کننده اساسی بودند (اعتمادالسلطنه ۱۳۷۴: ج ۲، ۷۱۳). باید در نظر داشت کل مملکت فارس درکنار ولایت اصفهان از مراکز اصلی صادرات تریاک به هندوستان بود (رنجبر و دهقان حسام‌پور ۱۳۹۳: ۵؛ وهرام ۱۳۶۶: ۱۵۴).

با ورود تجار بریتانیایی، زارعان برای رهایی از فشار اقتصادی به کشت خشخاش روی آوردند. در واقع، به دلیل سودی که تجارت تریاک داشت مالک برای ترغیب کشت خشخاش هزینه‌های مختلف از جمله بذر را می‌داد و به هرکس که در روند تولید تریاک نقش داشت روزی یک قران می‌داد. علاوه بر این، محصول به‌طور مساوی بین مالک و زارع تقسیم می‌شد (فوروکاوا ۱۳۸۲: ۱۰۱). به عبارت دیگر، چه از دید زارع و چه مالک، سایر محصولات دیگر صرف اقتصادی نداشتند. تجار نیز قبول داشتند که نازل بودن قیمت غله و حبوبات باعث ترویج کشت تریاک شد (یه‌ناگا ۱۳۹۲: ۱۹۶). گفتنی است، در دهی که تجربه کشت تریاک کم بود یک‌سوم محصول را به کشت‌کار می‌دادند و دوسوم دیگر را مالک و زارعان محلی دریافت می‌کردند (همان).

بهرتر است پیش از ورود به مسئله تجارت تریاک شروط مربوط به تولید تریاک چون شیوه بهره‌وری، میزان بازدهی، و هزینه‌ها را طرح کنیم. به‌طور کلی، در هر ۷۴۰۴ متر مربع زمین، ۳/۵ «من شاه» تریاک به دست می‌آمد و برای تولید هر صندوق تریاک هفده من شاه تریاک خام لازم بود. هزینه کشت و برداشت این مقدار شیوه خشخاش از بذرپاشیدن تا گرفتن تریاک به‌غیر از اجاره زمین در ۱۸۹۹ م/ ۱۳۱۷ ق چهل تا پنجاه تومان بود، اما مهم است بدانیم در همان سال، سود از کشت گندم چهار تومان بود، حال آن‌که در همین مقدار زمین، تریاک دوازده تومان سود به دست می‌داد (همان: ۱۸۵-۱۸۶). نماینده شرکت زیگلر

نیز در ۱۸۹۹ م/ ۱۳۱۷ ق گزارش داده بود که در هر ده کیلومتر مربع یک‌هشتم من بذر کشت می‌شد و از آن نیم تا یک من تریاک دریافت می‌شد. هزینه کشت در این مساحت پنج تومان برآورد شده بود. تاجر نمازی (۱۸۹۹ م/ ۱۳۱۷ ق) نوشته بود هزینه گرفتن تریاک از گرز خشخاش ۱/۴۱ تومان در هر من بود. مقدار تولید تریاک در هر پیمانۀ یک تا سه من بود، اما برداشت سه من به‌ندرت انجام می‌شد. هزینه بذرافشانی هر آکر زمین پنج تومان بود. شیرۀ خشخاش شش ماه پس از تخم‌افشاندن گرفته می‌شد. باران زمستانی و بهاری بهترین شرایط به حساب می‌آمدند. پس از آن که شیرۀ تریاک به‌اندازه معین تهیه می‌شد، آن را در مخزن تریاک خوب می‌آمیختند. سپس، تریاک را روی تخته چوبی گذاشته و با میلۀ آهنی مالیده و در آفتاب می‌گذاشتند تا رطوبتش گرفته شود. بعد از آن، شیرۀ را خوب مالیده و تریاک آماده‌شده را به‌شکل لوله درمی‌آوردند. تریاک را در کاغذ پیچیده و بر روی آن نخ می‌بستند (همان: ۱۹۳-۱۹۷). روش مشابهی را ژان دیولافوا نیز شرح داده است، اما وی بر جدایی و کیفیت بالاتر نوع مصرفی معتادان و نوع پزشکی تأکید کرده است (دیولافوا ۱۳۹۳: ۱۹۸).

آنچه گفته شد حاکی از سود سرشار تریاک و دلایل موجه برای کشت خشخاش دارد. در سود موردنظر شهرهای فسا، داراب، اصطهبانات، کازرون، آباءه، بوانات، نیریز، و جهرم نیز شریک بودند. درست است که تریاک بسیاری در یزد به‌عمل می‌آمد، ولی تجار آن‌جا از فارس، اصفهان، و خراسان تریاک وارد می‌کردند که در یزد تصفیه و صادر می‌شد (یه‌ناگا ۱۳۹۲: ۱۹۳). در واقع، به‌شکلی پراکنده، تولیدات در سرتاسر مناطق فارس به‌انجام می‌رسیدند (فسائی ۱۳۶۷: ۸۷۴)؛ یعنی وقتی سخن از شهری چون شیراز به‌میان می‌آید منظور کل مملکت یا ولایت فارس است. البته، تریاک زیادی نیز از دیگر نقاط مانند کرمانشاه به اصفهان منتقل می‌شد (همان: ۸۷۴). بنابراین، مراکز اصلی تولید تریاک اصفهان، شیراز، و یزد بودند. فوروکاوا و دیولافوا گزارش کرده‌اند که زمین‌های حومه شیراز و اصفهان به‌وسعت زیر کشت خشخاش بوده و تجار ایرانی و اروپایی در خانه یا به‌طور کلی ملک شهری به تریاک‌مالی مشغول بودند (فوروکاوا ۱۳۸۲: ۱۳۶؛ دیولافوا ۱۳۹۳: ۱۹۸-۱۹۹). یوشیدا نیز تأکید کرده که محصول عمده اصفهان تریاک بوده است (یوشیدا ۱۳۷۲: ۱۳۸). گسترش تریاک در مناطق فوق، چنان‌که در بخش بعدی بیش‌تر پرداخته شده، تا حدود زیادی به ارتباط شهرهای مذکور با مسیرهای ارتباطی و نقش تجاری کهن آنان بازمی‌گشت.

۳. تجارت تریاک ایران

با وجود عدم توانایی ایران برای رقابت در بازار تریاک، به دلیل افزایش صادرات این محصول به بنادر هند به خصوص بمبئی، دولت دهلی در ۱۸۴۳ م/ ۱۲۶۰ ق فرمان ممنوعیت واردات تریاک ایران را صادر کرد (فلور ۱۳۹۹: ۴۵۹). بنابراین، عملاً تریاک از ۱۸۵۳ م/ ۱۲۷۰ ق، یعنی از زمان شروع موج جدید نزول تولید ابریشم، به صدور انبوه رسید (دالمانی ۱۳۳۵: ۹۳) و مقصد بیش تر آن هندوستان بود (فلور ۱۳۹۹: ۴۶۰). اما گفتنی است که حتی تا ۱۸۵۷ م/ ۱۲۷۴ ق صادرات مورد نظر بسیار ناچیز بود (فورن ۱۳۷۱: ۳۹) و این تحت نظارت ناظر ارشد فرمان داری هندوستان به انجام می رسید (فلور ۱۳۹۹: ۴۵۹) و در ۱۸۶۱ م/ ۱۲۷۸ ق، با ورود یزد به تجارت خارجی تریاک (سیف ۱۳۷۳: ۲۲۳) هزار جعبه صادر شد (عیسوی ۱۳۶۲: ۳۶۷). به طور کلی، می توان گفت اصفهان از ۱۸۵۳ م/ ۱۲۷۰ ق، یزد ۱۸۶۱ م/ ۱۲۷۸ ق، شیراز و خراسان ۱۸۷۱ م/ ۱۲۸۸ ق، و کرمانشاه در ۱۸۷۵ م/ ۱۲۹۲ ق به تجارت صادراتی تریاک وارد شدند (سیف ۱۳۷۳: ۲۲۳). همین رشد سریع تجارت مذکور بود که باعث شد سال ۱۸۶۹ م/ ۱۲۸۶ ق آمارهای شگفت انگیز گزارش داده شوند (همان: ۲۲۵). چنان که گفته شده، صادرات به هندوستان دو برابر شده بود (فلور ۱۳۹۹: ۴۶۱). طبق گزارش فوروکاوا، که خود از وزیرمختار بریتانیا دریافت داشت، متوسط درآمد ایران از سال ۱۸۷۲ م/ ۱۲۸۹ ق تا ۱۸۷۵ م/ ۱۲۹۲ ق ۴.۷۵۰.۰۰۰ تومان یا ۹.۵۰۰.۰۰۰ ین برآورد شد که در سال ۱۸۷۵ م/ ۱۲۹۲ ق شامل ۵۵۰.۸۴۰ تومان درآمد از کالاها به طور مستقیم بود که حدوداً ۱۱/۲ درصد کل درآمد سال (به مبلغ کل ۴.۹۱۲.۵۰۰ تومان) را شامل می شد (فوروکاوا ۱۳۸۲: ۹۴) و این به معنای افزایش درآمد نقدی در دنیای جدید بود؛ دنیایی با اهمیت روزافزون تجارت. فوروکاوا در ادامه میزان صادرات و واردات را از سه بندر اصلی جنوب ایران، که بیش ترین روابط تجاری کشور به خصوص با هندوستان را دارا بودند، در سال ۱۸۷۸ م/ ۱۲۹۵ ق ارائه کرد که در جدول زیر به نمایش درآمده است:

جدول ۱. ارزش تجارت بنادر جنوب ایران به ین سال ۱۸۷۸ م (۱۲۹۵ ق)

بنادر	صادرات به ین	واردات به ین
بوشهر	۶.۴۵۸.۴۱۱	۳.۴۷۵.۹۳۲
لنگه	۳.۱۰۷.۴۴۲/۶	۳.۸۴۸۶۰/۲
بندرعباس	۶۵۷.۷۴۶/۲	۶۲۲.۶۱۸/۴
جمع	۱۰.۲۲۳.۵۷۹/۸	۷.۹۸۳.۴۱۰/۶

منبع: (فوروکاوا ۱۳۸۲: ۱۳۳)

صادرات تریاک ایران به ژاپن ... (سیدبنیامین کشاورز و دیگران) ۲۱۵

ناگفته نماند که در واقع میزان صادرات ۲۰۱۶۹/۲.۲۴۰ این بود و این عدد با درآمد سالیانه جمع شده است و کل ارزش صادرات نیست. در دوره ناصری، ایران بیش تر صادرکننده محصولات خام بود. مواد اولیه و زراعی تنها محصولات صادراتی ایران به شرکای تجاری خود خصوصاً بریتانیا، روسیه، و عثمانی بود که دلیل آن مبنای اقتصاد کشور بر کشاورزی بود (بنگرید به جدول ۲)، کمالین که نیاز به استفاده از ابزارآلات صنعتی در داخل کشور احساس نمی شد. از این رو، به واردات مواد مصرفی دست زدند؛ موادی که پیش تر در ایران تولید و مازادش صادر می گشت (توحیدلو ۱۳۹۴: ۱۱۷). در این جا، جدول صادرات و واردات عمده در سال ۱۸۸۰م/ ۱۲۹۷ق به درصد ارائه می شود که شرایط گفته شده را عیان می سازد:

جدول ۲. اقلام مهم صادرات و واردات در سال ۱۸۸۰م/ ۱۲۹۷ق

اقلام	درصد واردات	درصد صادرات
پنبه و تولیدات آن	۴۸	۷
ابریشم و تولیدات آن	۱۵	۱۹
چای	۲	۰
خوراک (بیش تر حبوبات)	۸	۲۲
نفت	۱	۰
تنباکو	۰	۵
فرش	۰	۴
اجناس فلزی	۲	۰
تریاک	۰	۲۶
دیگر	۲۴	۱۷

منبع: (عیسوی ۱۳۶۲: ۲۰۰)

بازار هدف این تجارت بیش تر امپراتوری بریتانیا بود. البته، صادرات بیش تر به هندوستان بود که مستعمره محسوب می شد و نه جزایر بریتانیا. گفتنی است که آن چنان کیفیت تریاک صادراتی ایران بالا بود که به مرور در بازارها به خصوص بازار تایوان جای گزین تریاک انبوه هندی شد (فلور ۱۳۹۹: ۴۷۸). طبق اطلاعات فوروکاوا به سال

۱۸۷۸ م/ ۱۲۹۵ ق، ۱۴/۵ درصد کل صادرات به این قلمرو شامل تریاک می‌شد (فوروکاوا ۱۳۸۲: ۹۴). یعنی طی دو سال ۱۱/۵ درصد رشد داشت. البته، در آمار لرد کرزن در ۱۸۷۷ م/ ۱۲۹۴ ق، تولید تریاک ۲۵۷ تن (کرزن ۱۳۶۲: ۵۹۵) و در سال ۱۸۸۵ م/ ۱۳۰۲ ق، ۱۴۴۰ تن بوده است (جمالزاده ۱۳۶۲: ۳۰). بر این مبنای، طی هشت سال، تولید تریاک ایران رشدی ۵۶۰ درصدی داشت.

طبق جدول ۱، با فاصله بسیاری، بیش‌ترین تبادلات در شهر بندری بوشهر انجام می‌شد که فوروکاوا عمده ارقام صادراتی را برشمرده است. براساس گفته‌های پیشین وی، مشخص است که ارقام این کالاها سیر نزولی دارند؛ بنابراین، بیش‌ترین کالای صادراتی از بزرگ‌ترین بندر کشور تریاک بود (همان: ۱۹۲). یوشیدا ماساهارو از ارقام موجود در بندر و بازار بوشهر نام می‌برد که بسیاری از اصفهان آورده شده بودند، اما بیش از هرچیز آنچه بازرگانان اروپایی را به این شهر می‌کشاند تریاک بود (یوشیدا ۱۳۷۳: ۴۹). در جدول زیر، میزان و ارزش صادرات تریاک از بوشهر و بندرعباس بین سال‌های ۱۸۷۱ م/ ۱۲۸۸ ق تا ۱۸۹۰ م/ ۱۳۰۷ ق قابل‌رؤیت است:

جدول ۳. صادرات تریاک ۱۸۷۱ م/ ۱۲۸۸ ق تا ۱۸۹۰ م/ ۱۳۰۷ ق

تاریخ میلادی	تاریخ قمری	تعداد صندوق	ارزش به یکن
۱۸۷۲-۱۸۷۱	۱۲۸۸-۱۲۸۹	۸۷۰	۳۲۷.۱۲۰
۱۸۷۷-۱۸۷۶	۱۲۹۳-۱۲۹۴	۲۵۷۹	۱.۰۸۷.۱۱۰
۱۸۸۱-۱۸۸۰	۱۲۹۷-۱۲۹۸	۷۷۰۰	۳.۹۸۰.۹۰۰
۱۸۹۰-۱۸۸۹	۱۳۰۶-۱۳۰۷	۵۱۹۰	۲.۳۲۶.۵۰۰

منبع: (یه‌ناگا ۱۳۹۲: ۱۸۴)

براساس جدول بالا، به‌نظر می‌رسد که میزان صادرات تریاک در سال ۱۸۷۸ م/ ۱۲۹۵ ق حداقل دو میلیون یکن بوده است. گفتنی است که در سال‌های ۱۸۸۰-۱۸۸۲ م/ ۱۲۹۷-۱۲۹۹ ق به‌طور متوسط ۳۹۷ تن تریاک صادر شد بود (سیف ۱۳۷۳: ۲۲۵). درواقع، هر صندوق ۵۱/۵ کیلوگرم بود، درحالی‌که لرد کرزن هر صندوق را صد کیلوگرم در نظر گرفته بود (کرزن ۱۳۶۲: ۵۹۶). درهرصورت، به‌طور کلی، رشد صادرات این کالا محسوس است. البته، میزان تولید سالانه پیش‌بینی‌ناپذیر بود. این بدان معناست که درآمد دولت براساس عوارض تریاک، که در جدول ۴ آمده، متفاوت بود:

جدول ۴. عوارض بر تریاک ایران در ۱۸۹۹م/ ۱۳۱۷ق

شهر	عوارض بر حسب صندوق
اصفهان	۱/۲۲۵۰ تومان
شیراز	۱/۱۱۲۵ تومان
بوشهر	۳/۶ تومان
در بندرعباس از هر تاجر ایرانی ۳/۵ درصد و از هر تاجر خارجی پنج درصد گمرک گرفته می‌شد.	

منبع: (به‌ناگه ۱۳۹۲: ۱۹۵)

با پرداختن به روایت ساسون یهودی به‌خوبی می‌توان میزان اهمیت و گستردگی تجارت تریاک ایران را درک کرد. در این روایت آمده است: با دشمنی حاکم بغداد نسبت به اهالی یهودی آن شهر، ساسون نیز مانند بسیاری دیگر گریخت و به بوشهر رفت. لازم به گفتن است که در آن زمان بوشهر درگیر جنگ با انگلیس بود (۱۸۳۸م/ ۱۲۵۴ق). به‌خاطر جنگ، شرایط سختی برای مزرعه‌داران خشخاش و تاجر تریاک پیش آمده بود، آن‌چنان‌که شاید به‌طور کامل تجارت تریاک قطع می‌شد. این شرایط باعث رکود شدید نه‌تنها تجارت جنوب، بلکه بیش‌تر سرزمین‌های ایران نیز شده بود. ساسون محصول سال آینده را پیش‌خرید کرد و به بسیاری از دست‌اندرکاران وام داد. تنها یک سال بعد، با پایان جنگ، تبادلات تریاک افزایش یافت و باعث رشد صادرات از بندر بوشهر شد. با بالا رفتن قیمت تریاک، ساسون به‌ناگاه ثروت‌مند شد. ساسون مرکز تجاری خود را در بمبئی برپا ساخت و کار مشابهی هنگام وقوع جنگ تریاک انجام داد (همان: ۵۰-۵۱؛ اوکازاکی ۱۳۶۵: ۳۶). بدین صورت، او و فرزندانش به یکی از بزرگ‌ترین تاجران تریاک تبدیل شدند. نتیجه این دو جنگ شکل‌گیری خط تجاری تریاک و دیگر کالاها از بوشهر تا چین (در اصل هنگ‌کنگ و به‌گفته عیسوی تاحدودی ماکائو) (عیسوی ۱۳۶۲: ۳۶۹) بود.

بنابر گزارش لرد هنریش بروگش در حدود بیست سال بعد از ساسون، بوشهر تنها بندر ایران بود که در آن تجارت خارجی صورت می‌گرفت، با وجودی‌که پیش‌بینی کرده بود به‌دلیل ناامنی راه شیراز به بوشهر، اهمیت آن بندر کم‌تر شود. گفتنی است که خطوط کشتی‌رانی خلیج فارس، عربستان، و هندوستان تماماً در انحصار امپراتوری بریتانیا و کمپانی هند شرقی بود. زمانی‌که بروگش در اکتبر ۱۸۶۰م/ آبان ۱۲۷۷ق از بوشهر دیدن کرد، بیست کشتی کوچک ساحلی، پنج کشتی بزرگ تجاری اروپایی، و یک ناو انگلیسی در آنجا لنگر انداخته بودند (بروگش ۱۳۶۷: ج ۲، ۵۱۷). برای تکمیل گزارش بروگش باید گفت در همین سال صادرات تریاک ایران ۴۷ تن در سال بود (توحیدلو ۱۳۹۴: ۱۱۷).

آنچه روایت ساسون به ما نشان می‌دهد اهمیت شرکت‌های تجاری بزرگ، موفق، و پایدار برای گسترده‌تر کردن مرزهای اقتصادی کشورها و در این‌جا ایران بود؛ امری که با نهادها و سازمان‌های مختلف اقتصادی ممکن می‌شد. این مهم به‌طور کلی در یک جامعه فاقد قانون مشخص (به‌معنای مدرن آن) دشوار است. دولت ایران عصر ناصری قدم‌های بسیار مهمی در این زمینه برداشت که تأسیس وزارت تجارت به سال ۱۸۷۲م/ ۱۲۸۹ق یکی از همین اقدامات بود، هرچند به‌تعمیری هدف دولت از آن تحقیق درباب شکایات تجار و اداره دادگاه اصناف بود و احتمالاً دلیل عمر کوتاهش همین مورد است (همان: ۱۳۲). قدم مهم بعدی نیز تأسیس بانک در سال ۱۸۸۹م/ ۱۳۰۷ق بود (ارگانی که مبادلات بین‌المللی را تسهیل می‌کرد). با توجه به محدود بودن این تمهیدات دولتی، کمپانی‌ها و تجارت‌خانه‌ها به‌خصوص نمونه‌های داخلی اهمیت روزافزونی در کشور پیدا کردند. در جدول زیر، شرکت‌های مرتبط با تجارت جنوب در زمینه‌های مختلف و تجارت تنباکو و تریاک ایران آورده شده‌اند:

جدول ۵. شرکت‌های مرتبط با تجارت جنوب در زمینه‌های مختلف و تجارت تنباکو و تریاک ایران

نام شرکت	تاریخ تأسیس	مؤسس	مرکز	موضوع
کمپانی ناصری	۱۳۰۸/۱۸۹۰	معین‌التجار بوشهری	کارون	اسکله، کاروان‌سرا، مغازه، راه شوسه، و تراموا در حوزه کارون که سهامش به لنینج منتقل شد.
تریاک اصفهان	۱۲۷۸/۱۸۶۱	آقامحمد مهدی ارباب اصفهانی	اصفهان	خرید، تولید، و صادرات تریاک به انگلستان و هنگ‌کنگ
امینه	۱۲۹۹/۱۸۸۲	مشهدی کاظم امینه	تهران	صدور تنباکو به عثمانی
کمپانی تجاری ایران	۱۳۰۲/۱۸۸۵	آقامحمدخان شفیع	بوشهر	احتمالاً تمام کالاهای موجود در بوشهر
انجمن شرکت عمومی تجارتی ترویج منافع و زراعت تنباکو و توتون ممالک ایران	۱۳۱۲/۱۸۹۴	حاج محمدحسن امین‌الضرب، ملک‌التجار اصفهان، پشتیبانی امین‌الدوله و ظل‌السلطان	اصفهان	رقابت با رژی فرانسه
کمپانی فارس	۱۳۱۴/۱۸۹۶	حاج عبدالرحیم شیرازی، آقاشیخ ابوالقاسم، حاج محمد صالح، حاج عباس آقا ترک	شیراز	صرافی و تجارت خارجی
کمپانی محمودیه	۱۳۱۶/۱۸۹۸	حاج سیدعلی صاحب قزوینی، حاجی میرزا ابوالقاسم صاحب قزوینی، حاجی میرزا محمدحسن دهدشتی	اصفهان	تجارت داخلی و خارجی، امور صرافی
کمپانی مسعودیه	۱۳۱۶/۱۸۹۸	حاج محمدحسن کازرونی	اصفهان	تجارت و صرافی

منبع: (توحیدلو ۱۳۹۴: ۱۴۵-۱۴۹)

قطعاً نمی‌توان گفت منظور از تجارت خارجی ارتباط مستقیم با بریتانیا یا چین بوده است، اما گفته‌ها و جدول فوق میزان اهمیت بوشهر در تجارت امپراتوری بریتانیا و بیش‌تر فرمان‌داری هندوستان را، که ارتباط تنگاتنگی اگر نه غالب با تجارت تریاک داشت، نشان می‌دهد (حتی مدت‌ها پیش از دوره ناصرالدین‌شاه). اگر به اقتصاد کشور، که پیش‌تر در بخش ترغیب و کشت خشخاش گفته شد، دقت کنیم، افزون‌بودن صادرات و واردات الزامی جلوه می‌کند؛ نکته‌ای که در جدول‌های ۳ و ۴ به‌خوبی دیده می‌شود.

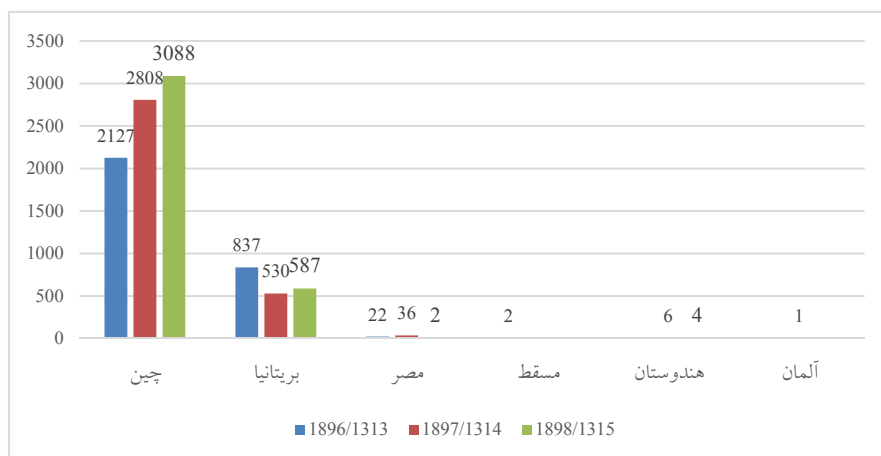
به‌طور حتم، این نسبت صادرات باید به‌دلیل رشد هزینه‌های قرن نوزدهم چه برای پروژه‌های مدرن‌سازی اداری، نظامی، یا تکنولوژیک و چه برای جریان خروج نقره و درکل تورم افزایش پیدا می‌کرد یا دست‌کم یک‌سان باقی می‌ماند و این امری بسیار دشوار برای کشوری غیرصنعتی بدون درآمد نفتی با کشاورزی رشدنیافته بود. بنابر آن‌چه در متن گفته شد، که شامل مدارک و گزارش‌هاست، راه نجات کشور صدور تریاک به‌عنوان محصولی جای‌گزین بود؛ کالایی که هم دولت و هم عوام به تولید آن رغبت داشتند؛ رغبتی که صادرات جهانی تریاک به امپراتوری چین مسبب آن بود. نقطه‌اساسی اهمیت تریاک برای اقتصاد کشور با افزایش صادرات آن تا سال ۱۸۸۰م/۱۲۹۸ق یعنی تاریخ ورود هیئت ژاپنی به چهارصد تن در سال نمایان می‌شود (توحیدلو ۱۳۹۴: ۱۱۷). انتخابی که جدلاً از تکرار قحطی ضربه اقتصادی بزرگی نه به‌خاطر بریتانیا یا روسیه بلکه عملکرد بیش‌تر سیاسی امپراتوری ژاپن خورد.

۴. تجارت تریاک با ژاپن

زمانی که ژاپن به مدرنیسم گرایش نشان داد، روابط امپراتوری با کره تیره شد. توهین دولت کره به ژاپن و ژاپنیان در سال ۱۸۷۳م/۱۲۹۰ق (کین ۱۳۹۷: ۱۰۵-۱۰۶) و حمله نظامیون کره به کشتی‌های گشتی ژاپن در دو سال بعد (همان: ۱۱۷-۱۱۸) شرایط سیاسی بین دو کشور را بسیار بغرنج و خصمانه کرد. به‌طور هم‌زمان، بومیان تایوان با قتل ۵۴ نفر کشتی شکسته ریوکیویی (Ryokyo) با دولت ژاپن درگیر شدند (همان: ۹۹). پس‌از آن، دو خیزش سنت‌گرایان کره‌ای علیه ژاپن انجام شد که باعث شد روابط ژاپن و چین وارد مرحله نظامی شود (همان: ۱۷۵-۱۸۵). سرانجام، به‌تاریخ ۲۵ ژوئیه ۱۸۹۴/یکم رمضان ۱۳۱۱، ناوگان ژاپن جنگ با چین را آغاز کرد که کم‌تر از یک سال بعد در هفده آوریل ۱۸۹۵/دوم رجب ۱۳۱۲ با پیروزی قاطعانه ژاپن به‌پایان رسید. برطبق معاهده شبه‌جزیره لیائودونگ

(Liaodong)، جزایر پنگو (Penghu)، جزیره تایوان، و غرامت ۷.۶ میلیون کیلو نقره از سوی چین به امپراتوری ژاپن داده می‌شد و هم‌چنین، کره در حوزه نفوذ ژاپن قرار می‌گرفت. البته، لیائودونگ با فشار سه کشور روسیه، فرانسه، و آلمان به چین بازگردانده شد؛ روی دادی که نتیجه آن جنگ روسیه و ژاپن ۱۹۰۴-۱۹۰۵ م/ ۱۳۲۲-۱۳۲۳ ق بود (همان: ۲۲۵-۲۴۴).

تصرف تایوان به معنای انتقال بخشی از جامعه و اقتصاد چین به ژاپن بود. چنان‌که فوکوشیما گزارش کرده است، در خود ژاپن مواد مخدر به‌خصوص تریاک ممنوع بود، اما تایوان به‌عنوان جزئی از چین دارای جمعیت معتاد بزرگی بود که نمی‌شد به‌طور کامل و ناگهانی تریاک آنان را قطع کرد. پس، نخست به کاهش میزان واردات این ماده دست زدند. تا پیش از تصرف تایوان از فارس و بوشهر در هر سال چهار هزار تا هشت هزار بار محموله تریاک صادر می‌شد که بهای هر صندوق هزار ین بود. اکثر این تریاک به‌مقصد فرمز ارسال می‌شد. با تغییر شرایط سیاسی و قانونی در جزیره فرمز، قیمت هر صندوق به آرامی از هشت صد به شش صد و در نهایت در سال ۱۸۹۶ م/ ۱۳۱۳ ق به پانصد ین رسید (فوکوشیما ۱۳۹۲: ۸۴). با آنچه گفته شد، نمودار زیر، که ادامه صادرات تریاک بوشهر برحسب صندوق را نمایش می‌دهد، ارتباط تریاک ایران با چین و در نتیجه تایوان مشخص‌تر می‌شود:

نمودار ۱. صادرات تریاک بوشهر در ۱۸۹۶-۱۸۹۸ م/ ۱۲۷۴-۱۲۷۶ ش
برحسب تعداد صندوق (به‌ناگذا ۱۳۹۲: ۱۸۵)

تیمسار فوکوشیما یاسوماسا (Fukushima Yasumasa) گزارش داده بود که وضعیت جدید قیمت تریاک باعث شده بود هفده تاجر در برابر محل اقامت وی گرد آمده و از دولت ژاپن شکایت کنند. به ایشان پیش نهاد ارسال نامه را داد، ولی خود فوکوشیما نوشت:

نمی دانم که این بازرگانان نادان و احمق چه خواهند نوشت، اما لازم نیست که زیر خواست آنها بروم ... تریاک در واقع ماده‌ای سمی است. دولت ژاپن استعمال آن را سخت ممنوع کرده است. تایوان اکنون جزو خاک ژاپن شده و طبیعی است که دولت ژاپن در آنجا این منع را اجرا کند. اعلام کرده‌ایم که تا چند سال دیگر مصرف تریاک در سرتاسر جزیره تایوان از میان خواهد رفت (همان: ۸۴-۸۵).

ولی تریاک در فرمز از میان نرفت. مسئله تایوان باعث ارسال دو مأمور تحقیقاتی از طرف ژاپن به ایران شد. نخستین آنها یه‌ناگا توئوکچیچی بود (Yenaga Toyokichi). او ۲۱ می ۱۸۹۹/ دهم محرم ۱۳۱۷ سفر خود را به فرمان گوتو شیمپی (Goto Shimpei)، فرمان‌دار تایوان، آغاز کرد و در تاریخ یکم مارس ۱۹۰۰/ ۲۸ شوال ۱۳۱۷ به تایپه (Taipei) بازگشت. او حمایت وزارت خارجه را به کمک تیمسار فوکوشیما یاسوماسا دریافت داشت (همان: ۳۹-۴۲). در سفرنامه‌ای که وی برای روزنامه کوکومین (Kokumin) فرستاد حرفی از تجارت تریاک زده نشده است. این مهم باتوجه به گستردگی و اهمیت کالای فوق نشان بر تلاش جهت مخفی نگاه داشتن مأموریت داشت. گزارش محرمانه (امروز غیرمحرمانه) توئوکچیچی در آوریل ۳۳ میچی (۱۹۰۰م/ ۱۳۱۷ق) به فرمان‌دار جدید تایوان کوداما گنتارو (Kodama Gentaro) تقدیم شد که موضوع متن زیر جهت بررسی در مقاله حاضر است. به جز بنادر بوشهر و بندرعباس میزان اندکی تریاک از طریق محمره به اروپا صادر می‌شد. البته، باید گفت علاوه بر راه دریایی، میزان اندکی نیز از راه شیراز به سامسون سپس ترابزون و از آنجا به قسطنطنیه می‌رسید که بندری به سوی اروپا و آمریکا بود. درکل، می‌توان گفت صادرات سالانه تریاک ایران بین چهار هزار و پنج هزار صندوق بود. از آنجا که دولت چین واردکردن تریاک را منع کرده بود و ورود تریاک از هندوستان به این کشور دشوار شده بود، چین به‌طور تدریجی کشت تریاک را درون مرزهای خود تشویق کرد تا جلوی ورود تریاک هند را بگیرد (همان: ۱۸۵-۱۸۶). باوجود تمام تمهیدات از جمله تأسیس اداره تریاک، این امر درآمد دولت فرمانداری هندوستان را در سال ۱۸۹۹م/ ۱۳۱۷ق را به نصف سال ۱۸۸۹م/ ۱۳۰۷ق رساند (همان: ۱۸۸). بنابر آنچه تا به حال در مقاله گفته شد، می‌توان نقشه زیر را برای مسیر صادرات تریاک از ایران به فرمانداری ژاپنی تایوان ارائه داد:

نقشه ۱. مسیر صادرات تریاک ایران به فرمان‌داری تایوان تا پایان قرن نوزدهم میلادی (قرن سیزدهم هجری قمری) منبع نقشه قرن نوزدهم آسیا (اووری ۱۳۹۱: ۱۰)

طبق نقشه بالا تریاک اصفهان از طریق مراکز اصلی تولیدی و تجاری یا به یزد می‌رفت تا عملیات بیش‌تری بر آن انجام شود و یا مستقیم به شیراز صادر می‌شد. محصول آماده‌شده در یزد به بندرعباس و شیراز فرستاده می‌شد. شیراز نیز محصول خود را به بندر لنگه و بندر بوشهر، مرکز صادرات ایران، ارسال می‌کرد. بیش‌تر محصول تریاک صادراتی به بوشهر وارد می‌شد و از آن‌جا در مسیری که با بندر لنگه و بندرعباس یک‌سان بود به بمبئی یعنی بندر مرکزی هندوستان صادر می‌شد. سپس، از آن‌جا از طریق تنگه مالایا به هنگ‌کنگ، که آن شهر نیز مستعمره بریتانیا بود، حمل می‌شد و سپس، به مقصد نهایی یعنی تایپه می‌رسید. مسئول بیش‌تر حمل تریاک ایران از بوشهر تا هنگ‌کنگ شرکت ساسون در بمبئی بود. در گزارش یه‌ناگا هزینه هنگفت فرمان‌داری تایوان برای واردکردن تریاک غیرمنطقی دانسته شده و او پیش‌نهاد کرده کشت‌کاران هندی و ایرانی به تایوان آورده شوند (یه‌ناگا ۱۳۹۲: ۱۸۹). او گزارش می‌کند قیمت عادی هر صندوق تریاک معادل شش صد ین بود، اما دولت تایوان آن را نه صد ین خریداری می‌کرد که بنابر برآورد سالیانه، حدود ۱.۲۰۰.۰۰۰ ین هزینه به‌بار می‌آورد (همان). به‌عبارتی، ارقامی که فوکوشیما ارائه کرده بود به قیمت عادی اشاره داشت. او درباره کیفیت محصول ایرانی اشاره کرده که از سال ۱۸۸۲م/۱۳۰۰ق مواد مختلف در

تریاک ایران آمیخته شد و شهرتش به شدت خدشه‌دار گشت. با درخطر قرار گرفتن تجارت بین‌المللی تریاک، دولت ایران نظارت بر کیفیت تریاک صادراتی را تشدید کرد، اما با سست شدن نظارت دولتی (احتمالاً به دلیل آشوب بعد از قتل ناصرالدین‌شاه) تقلب در تریاک اوج گرفت، تاجایی که هر صندوق تنها ۲ تا ۴ درصد مرفین داشت (طبق جدول ۷، در تریاک باکیفیت تا ۱۴ درصد مرفین وجود داشت). در نتیجه آن، بیش از ۱۵۰۰ صندوق تریاک ناخالص صادر شده از ایران در انبار شرکت ساسون هنگ‌کنگ بدون خریدار ماند. در نتیجه عمل آمیختن صمغ، تا پایان سال ۱۸۹۸ م/اواخر ۱۲۷۶ ش قیمت هر من صمغ ۲.۴ تومان شده بود. با ممنوع اعلام شدن تقلب در تریاک صادره به چین قیمت هر من صمغ به ۰.۸ تومان در سال جدید کاهش پیدا کرد، اما تا میانه همان سال به ۱.۷ تومان رسید (یه‌ناگا ۱۳۹۲: ۱۳۹۴). گفته فوق نشان بر افزایش دوباره تقلب دارد. نمازی نوشت تریاک برای صدور را در قلع پیچیده، در جعبه چوبی گذاشته و رویش را پوست می‌انداختند. مقصد این جعبه‌ها بوشهر یا بندرعباس بود. ناگفته نماند که مقدار مصرف داخلی سه هزار صندوق در سال بود (همان: ۱۹۵).

در ادامه بررسی گزارش موردنظر باید گفت یه‌ناگا پرسش‌نامه‌ای را برای پنج تن/ شرکت ارسال کرد که موارد زیر از آن استخراج و به دولت تایوان اطلاع داده شد که مبنی بر آنان تقلب به رسمیت شناخته شده بود، تنها بانک شاهنشاهی، شرکت زیگلر اصفهان، و شرکت بازرگانی خلیج فارس قادر به انجام عمل تجارت مستقیم بودند (یعنی همیشه بریتانیا نقش واسط را ایفا می‌کرد)، قیمت همیشه در نوسان بود، و عثمانی منبع مناسبی برای جای‌گزینی ایران نبود (همان: ۱۹۲-۱۹۸). درباره تقلب البته می‌دانیم از سال ۱۸۹۶ م/۱۳۱۳ ق تجارت یزد شروع به آمیختن سقز/ صمغ با تریاک کرده بودند و با وجود فرمان شاه (و ترغیبات امین‌الضرب) (مهدوی و افشار ۱۳۸۰: ۴۳۷)، کماکان یزدیان این کار را انجام می‌دادند. به عقیده دهقان حسام‌پور دلیل این که چرا یزد از مرکزیت خاصی در تولید تریاک برخوردار بود و حتی امین‌الضرب را به سرمایه‌گذاری در این شهر تشویق کرد (مهدوی ۱۳۷۹: ۱۳۴) نزدیکی این شهر به بندرعباس بوده (رنجبر ۱۳۹۳: ۱۲۱) است. در حالی که با آنچه تا به حال گفته شده از جمله ترکیب داده‌های جدول‌های ۱، ۲، و ۳ مشخص است دلیل فوق قابل قبول نیست، زیرا در درجه اول تریاک از طریق بوشهر و درجه دوم بندر لنگه صادر می‌شد و گویا یزد دومین مرکز مهم تولید و صادرات تریاک در ایران بود. قطعاً نزدیکی به راه هند و بندرعباس تأثیرگذار بود، اما به احتمال زیاد

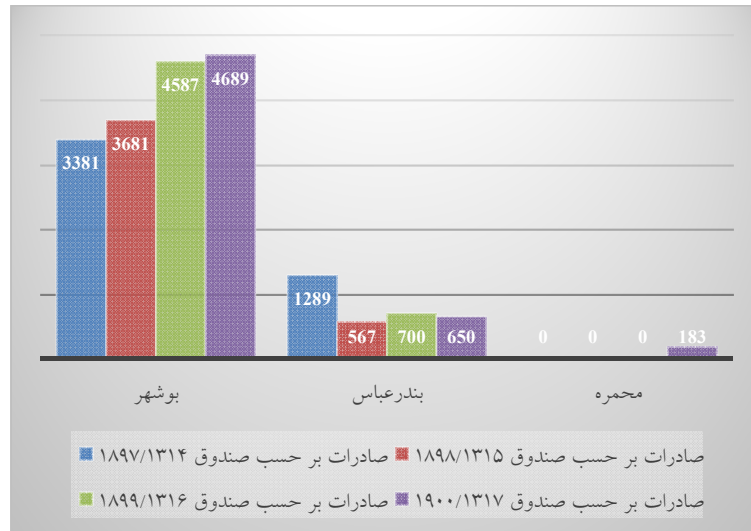
دلیل اصلی کارگاهی بودن شهر یزد بود. این امر با انجام کار ثانوی و ثالث بر تریاک در یزد مشهود بود و همین‌طور این شهر پیشینه تولیداتی مانند ابریشم را در تاریخچه خود داشت.

با پیش‌نهادهای وافر تویوکیچی و پاسخ‌دهندگان به سؤالات، که در بالا گفته شد، ارسال مأمور دیگری از سوی دولت تایوان بسیار منطقی جلوه می‌کرد. در سال ۱۹۰۰م/۱۳۱۸ق کوبوتا شیرو، کارمند شرکت میتسویی، احتمالاً هم‌راه یک متخصص به‌نام ناکاجیما از هند به ایران سفر کرد و گزارش خود را در دسامبر ۱۹۰۱/شعبان ۱۳۱۹ تسلیم فرمان‌داری تایوان کرد. وی نوشته بود: در ایران به‌کل صنعت تولید تریاک وجود ندارد. جز تاجر نمازی و حاج‌لطف‌علی شیرازی، که نماینده شرکت ساسون بود و هریک سالی سی صد صندوق تریاک به‌عمل می‌آوردند، کم‌تر پیش می‌آمد کسی بیش از پنجاه صندوق تریاک در سال تولید کند. بیش‌تر فعالان در این حرفه دو تا سی صندوق در سال تولید داشتند. شمار تریاک مالان به‌سختی به پنجاه تن می‌رسید. در اصفهان، امین‌التجار، شرکت محمدیه، و شرکت مسعودیه تولید سی صد صندوق را در سال داشتند (کوبوتا ۱۳۹۲: ۲۰۱). در ایران، نمی‌شد کیفیت ثابتی را انتظار داشت. این مهم را خود مهندس ناکاجیما آزمایش و تأیید کرد که در جدول ۶ آورده شده است. مشخصاً میزان تولید گونه با مرفین بالا بسیار کم و پاسخ‌گوی تقاضای بازار تایوان نبود و شرکت میتسویی، که مسئول خرید تریاک بود، از تقلب کامل ایرانیان گله کرده بود. آنچه از داده‌های کوبوتا مشخص است آن است که فصل تریاک در خردادماه آغاز می‌شد و توسط دلالاتی که با بازار بریتانیا در ارتباط بودند به‌فروش می‌رسید. بنابراین، همیشه بازار موردنظر، که مرکزیت تجاری در شانگهای و هنگ‌کنگ داشت، در حال تحول بود (همان: ۲۰۲-۲۱۵).

جدول ۶. کیفیت تریاک ایران در ۱۹۰۰م/۱۳۱۸ق

گونه تریاک	درصد مرفین
بی کیفیت	۵ تا ۸
کیفیت متوسط	۸ تا ۱۰
کیفیت ممتاز	۱۰ تا ۱۴

منبع: (کوبوتا ۱۳۹۲: ۲۰۱)

نمودار ۲. همراه نمودار، صادرات تریاک بنادر جنوب از ۱۸۹۷-۱۹۰۰م/۱۳۱۴-۱۳۱۷ق (کوبوتا ۱۳۹۲: ۲۰۲)

۵. نتیجه گیری

در مقاله حاضر، مشخص شد آنچه گاهی با عنوان عصر طلایی تریاک یا کشت بدون سابقه خشخاش در ایران شناخته می شود دارای ریشه خارجی و داخلی بود. از منظر خارجی، بیش تر با عملکرد اقتصادی- تجاری امپراتوری بریتانیا مرتبط بود تا دول دیگری چون چین. سود به دست آمده از فتح هندوستان به سرمایه گذاری بیش از اندازه نظامی بریتانیا برای امر فوق منجر شد که در آن زمان نتیجه دل خواه را به همراه نیاورد. از این رو، به محصولی روی آوردند که خواهان بسیار داشت و به سرعت فروش می رفت، به خصوص در کشوری پر جمعیت. در واقع، انتخاب چین برای صدور تریاک هندوستان یک انتخاب طبیعی و از منظر سودجویی منطقی بود. تلاش چین برای جلوگیری از واردات تریاک تنها به دو جنگ و در نتیجه شکست خودش منجر شد که واردات تریاک را به نوعی افسارگسیخته کرد. به عبارت دیگر، آن چنان تقاضا برای انواع تریاک و مرفین در ممالک چین به خصوص مناطق بندری بالا رفت که تجار معمولاً بریتانیایی را ترغیب به یافتن منابع دیگر کرد. یکی از منابع از همان آغاز ممالک محروسه ایران بود. اما بعد داخلی خود به دو بخش مردمی و دولتی تقسیم می شود. در ایران و به خصوص مناطق جنوبی چون مملکت فارس، که

خشخاش به سهولت عمل می‌آمد، نابرابری مالیاتی قابل توجهی نسبت به زارعان از سوی عوامل مختلف چون صاحبان آب و زمین روامی‌رفت. به‌طور منطقی، تنها گزینه پیش رو برای کاهش فشار مالی بدون مهاجرت به شهر استفاده از زمین‌های بهاری بود؛ زمین‌هایی که به‌دستور شاه بخشیده شده بودند. بنابراین، آنچه تصور می‌رفت سود بیش‌تری داشته باشد در زمین بهاری کشت می‌شد. صنعت باستانی ابریشم ایران مانند بسیاری صنایع دیگر همواره در طول تاریخ رشد و سقوط داشت، ولی آشوب پس از فروپاشی صفویه ضربه‌ای آن‌چنان کاری به آن زد که در عصر قاجار به افول تصاعدی خود ادامه داد و این باوجود تلاش‌های مختلف دولت بود. از آن‌جاکه دولت باید برای کاهش یا حذف معادله منفی تجارت محصولی با ارزش را به‌سرعت جای‌گزین ابریشم می‌کرد، به تریاک روی آورد. با توجه به این امر، که حکومت از شرایط سیاسی و اقتصادی جهانی و در این مورد هند و چین اطلاعی به‌مراتب بیش از مردم داشت، انتخاب تریاک حتی منطقی‌تر جلوه می‌کرد. پس، تجار غربی غالباً بریتانیایی و دولتیان ایران کشاورزان و مالکان عموماً کم‌درآمد را به کشت گسترده تریاک ترغیب کردند؛ ترغیبی که با سودجویی مضاعف و تقلب همراه شد.

از آن‌جاکه مقصد تریاک ایران به‌طور غالب تایوان و نه بدنه اصلی چین بود، با تصرف این سرزمین توسط امپراتوری ژاپن، عمده تجارت تریاک ایران نیز به ژاپن منتقل و به سیاست‌های این کشور وابسته شد؛ سیاستی که به‌دلیل ممنوعیت تریاک در بدنه اصلی امپراتوری ژاپن در آغاز بر منع کامل استوار بود؛ امری که کاهش قیمت را به‌همراه داشت. ولی، بنابر دلایل مختلف از جمله سود، این تجارت ادامه یافته و تقویت شد و همین اهمیت بالای تجارت تریاک باعث شد دست‌کم دو مأمور ارشد تحقیقاتی ژاپن به ایران بیایند. براساس مطالب گفته‌شده، مراکز تولیدی و تجاری اصفهان، یزد، شیراز، بوشهر، لنگه، بندرعباس، بمبئی، هنگ‌کنگ، و تایپه و مسیر آن‌ها در یک نقشه (نقشه ۱) نیز به‌تصویر درآمده است. به‌عبارت‌دیگر، هندوستان دقیقاً نقشی ترانزیتی از طریق شرکت‌های بزرگی چون ساسون و کمپانی هند شرقی، که در جهت عملکرد اقتصادی فرمانداری بریتانیایی هندوستان بودند، داشت. اما به‌دلیل نکات منفی، که دولت و معمولاً مردم ایران برای تجارت به‌وجود می‌آوردند، روابط دو کشور به‌واسطه تریاک رشد نیافت، اما به‌خاطر تریاک بود که روابط از خاموشی بیرون آمد. مسئله این‌جاست که با کشف نفت خوزستان و عملکرد گسترده بریتانیا، متحد ژاپن درباب این صنعت، توکیو توجه بیش‌تری به ایران نشان داد. حتی در جنگ جهانی اول ناوگان ژاپن مستقیماً از ایران نفت دریافت می‌کردند و

به‌مرور ارزش تجارت دو کشور بالا رفت (نوئی‌دا و دیگران ۱۳۹۴: ۲۶) و نهایتاً در سال ۱۹۲۹ سفارت دائمی ژاپن در تهران تأسیس شد. بر این اساس، می‌توان گفت ژاپن به‌عنوان یک امپراتوری بزرگ صنعتی به‌دنبال محصولات انبوه استراتژیک بود. بر این اساس، تریاک به‌تنهایی نمی‌توانست نظر کابینه را برای تأسیس سفارت تهران جلب کند، اما این محصول برای پایه‌گذاری جنبه اقتصادی روابط دو کشور حیاتی بود.

کتاب‌نامه

- آقاجری، سیدهاشم، مهدی دهقان حسام‌پور، و کامران حمانی (۱۳۹۱)، «علل رواج اعتیاد در جامعه عصر قاجار و آثار اجتماعی آن»، *مطالعات تاریخ اسلام*، س ۴، ش ۱۲.
- ابوت، کیت‌ادوارد (۱۳۹۸)، *شهرها و تجارت ایران در دوره قاجار: گزارش کنسول‌ابوت از اقتصاد و جامعه ایران ۱۸۴۷-۱۸۶۶*، ترجمه عبدالحسین رئیس‌السادات، تهران: امیرکبیر.
- ابن‌بطوطه، محمدبن عبدالله (۱۳۷۶)، *سفرنامه ابن‌بطوطه*، ترجمه محمدعلی موحد، ج ۱، تهران: کارنامه.
- اشراقی، احسان (۱۳۷۶)، «اهمیت تجارت ابریشم در زمان صفویه»، *فصل‌نامه ایران‌شناسی*، ش ۵.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۷۴)، *چهل سال تاریخ ایران در دوره پادشاهی ناصرالدین‌شاه قاجار (المآثر و الآثار)*، به‌کوشش ایرج افشار، ج ۲، تهران: اساطیر.
- اوکازاکی، شوکو (۱۳۶۵)، *قحطی بزرگ سال ۱۲۸۱ ایران*، ترجمه هاشم رجب‌زاده، تهران: آینده.
- اووری، ریچارد (۱۳۹۱)، *اطلس تاریخی قرن بیستم*، ترجمه حسین شهرابی، تهران: نی.
- بارنز، جینا ال (۱۳۹۰)، *خاستگاه تمدن در آسیای شرقی*، ترجمه زهرا باستی، تهران: سمت.
- بروگش، هاینریش کارل (۱۳۶۷)، *سفری به دربار سلطان صاحب‌قران: ۱۸۵۹-۱۸۶۱*، ترجمه کردبچه، ج ۲، تهران: اطلاعات.
- توحیدلو، سمیه (۱۳۹۴)، *حیات اقتصادی ایرانیان در دوره مشروطه*، تهران: هرمس.
- جمال‌زاده، محمدعلی (۱۳۶۲)، *گنج شایگان*، تهران: کتاب تهران.
- چگینی، محمد (۱۳۹۶)، «روابط بازرگانی ایران و ژاپن از آغاز تا پهلوی اول»، *فصل‌نامه تاریخ روابط خارجی*، س ۱۸، ش ۷۰.
- دالمانی، هنری رنه (۱۳۳۵)، *از خراسان تا بختیاری*، ترجمه علی‌محمد فره‌وشی، تهران: امیرکبیر.
- دهقان‌حسام‌پور، مهدی و مصطفی ندیم (۱۳۹۴)، «تأثیر تجاری‌شدن تریاک در تغییر وضعیت زمین‌داری و مناسبات شغلی در دوره قاجاریه»، *پژوهش‌های تاریخی*، دوره ۷، ش ۴.

- دیولافوا، ژان (۱۳۹۳)، *از قفقاز تا پرسپولیس*، ترجمه محمد مجلسی، تهران: دنیای نو.
- رنجبر، محمدعلی و مهدی دهقان حسامپور (۱۳۹۳)، «جایگاه تریاک در تجارت خارجی ایران در دوره قاجار (۱۳۳۴-۱۲۱۰ق)»، فصلنامه مطالعات تاریخ اسلام، س ۶، ش ۲۱.
- رنجبر، محمدعلی و مهدی دهقان حسامپور (۱۳۹۵)، «تجاری شدن تریاک در اقتصاد ایران دوره قاجار (۱۲۱۰-۱۳۴۴ق)»، فصلنامه تاریخ اسلام و ایران، س ۲۶، ش ۳۱، پیاپی ۱۲۱.
- سرفراز، علی اکبر و فریدون آور زمانی (۱۳۹۱)، *سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه*، تهران: سمت.
- سعیدی نیا، حبیب‌الله (۱۳۹۰)، «تجارت تریاک در بنادر شمالی خلیج فارس (۱۲۹۱-۱۳۴۳ق/ ۱۸۷۴-۱۹۲۴م)»، فصلنامه تاریخ اسلام و ایران، دوره ۲۱، ش ۹.
- سیف، احمد (۱۳۷۳)، *اقتصاد ایران در سده نوزدهم*، تهران: چشمه.
- شاردن، ژان (۱۳۴۵)، *سیاحت‌نامه*، ترجمه محمد عباسی، تهران: امیرکبیر.
- عیسوی، چارلز (۱۳۶۲)، *تاریخ اقتصادی ایران*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: گستره.
- فسائی، حسن بن حسن (۱۳۶۷)، *فارس‌نامه ناصری*، به تصحیح منصور رستگاری فسایی، تهران: امیرکبیر.
- فصیحی، سیمین و فریده فرزی (۱۳۹۳)، «تأثیر بحران جهانی ۱۹۲۹ بر تجارت تریاک در ایران»، فصلنامه تاریخ اسلام و ایران، دوره ۲۴، ش ۲۳.
- فلور، ویلم (۱۳۹۹)، *کشاورزی ایران در دوره قاجار*، ترجمه شهرام غلامی، تهران: علمی و فرهنگی.
- فورن، جان (۱۳۷۱)، «مفهوم توسعه وابسته، کلید اقتصاد سیاسی ایران در عصر قاجار»، ترجمه علی طایفی، *اطلاعات سیاسی و اقتصادی*، ش ۵۵ و ۵۶.
- فوروکاوا، نوبیوشی (۱۳۸۲)، *سفرنامه فوروکاوا: عضو هیئت اجرایی نخستین سفارت ژاپن به ایران در دوره قاجار*، ترجمه هاشم رجبزاده و کینجی ئەاورا، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- فوکوشیما، یاسوماسا (۱۳۹۲)، *سفرنامه ایران و قفقاز و ترکستان*، ترجمه هاشم رجبزاده و کینجی ئەاورا، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- کرزن، جرج (۱۳۶۲)، *ایران و قضیه ایران*، ترجمه وحید مازندرانی، ج ۲، تهران: علمی و فرهنگی.
- کشانی، سمیه و دیگران (۱۳۹۴)، *تجارت تریاک: بررسی تاریخ تجارت تریاک از دوره ناصری تا ۱۳۴۱*، تهران: راشدین.
- کمپفر، انگلبرت (۱۳۵۰)، *سفرنامه کمپفر*، ترجمه کیکاووس جهان‌داری، تهران: بی‌نا.
- کویوتا، شیرو (۱۳۹۲)، *گزارش مأموریت بررسی وضعیت کشت و صدور تریاک ایران در سفرنامه یه‌ناگا تویوکیچی در ایران و آنتولوژی ۱۳۱۷/۱۸۹۹*: ژاپن و تجارت تریاک در پایان قرن نوزدهم، ترجمه هاشم رجبزاده و کینجی ئەاورا، تهران: طهوری.

صادرات تریاک ایران به ژاپن ... (سیدبنیامین کشاورز و دیگران) ۲۲۹

کین، دونالد (۱۳۹۷)، *میجی امپراتور ژاپن و دنیای او (۱۸۵۲-۱۹۱۲)*، ترجمه هاشم رجب‌زاده، تهران: جهان کتاب.

کینجی، ئەاورا (۱۳۸۱)، «فوروکاوا و سفرنامه ایران او»، کتاب *ماه تاریخ و جغرافیا*، ش ۵۶ و ۵۷. ماساجی، اینوئه (۱۳۹۰)، *سفرنامه ایران: مسافر ژاپنی در ماوراءالنهر، ایران، و قفقاز (۱۹۰۲)*، ترجمه هاشم رجب‌زاده، با همکاری کینجی ئەاورا، تهران: طهوری.

مهدوی، اصغر و ایرج افشار (۱۳۸۰)، *یزد در اسناد امین‌الضرب (سال‌های ۱۲۸۱-۱۳۲۰)*، تهران: فرهنگ ایران‌زمین.

مهدوی، شیرین (۱۳۷۹)، *زندگی‌نامه حاج محمدحسن کمپانی: امین دارالضرب*، ترجمه منصوره اتحادیه و فرحناز امیرخانی حسینکلو، تهران: تاریخ ایران.

نوئی‌دا، ئی‌شیرو و دیگران (۱۳۹۴)، *پنج سفرنامه: ژاپنی‌های دیدارکننده از ایران دهه ۱۹۲۰-۱۳۰۰*، ترجمه هاشم رجب‌زاده، تهران: طهوری.

وحدت‌زاد، وحید (۱۳۸۶)، «طرح مسئله‌ای پیرامون تأثیر تجارت تریاک بر روند تاریخی زوال صنعت ابریشم یزد»، *علوم انسانی (دانشگاه الزهرا)*، دوره ۱۷، ش ۶۶.

ورهرام، غلام‌رضا (۱۳۶۶)، *تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زند*، تهران: معین.

هدایت، مهدی‌قلی (۱۳۶۸)، *سفرنامه مکه*، به‌کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: تیرازه.

یوسا، میچیکو (۱۳۹۶)، *دین‌های ژاپنی*، ترجمه حسن افشار، تهران: مرکز.

یوشیدا، ماساهارو (۱۳۷۳)، *سفرنامه یوشیدا ماساهارو: نخستین فرستاده ژاپن به ایران دوره قاجار ۱۲۹۷-۱۲۹۸ ق*، ترجمه هاشم رجب‌زاده و کینجی ئەاورا، تهران: آستان قدس رضوی.

یه‌ایجی، اینووه (۱۳۸۱)، «مناسبات ایران و ژاپن در دوره قاجار»، ترجمه هاشم رجب‌زاده، کتاب *ماه تاریخ و جغرافیا*، ش ۵۶ و ۵۷.

یه‌ناگا، تویوکیچی (۱۳۹۲)، *سفرنامه یه‌ناگا تویوکیچی در ایران و آناتولی (۱۳۱۷/۱۸۹۹)*: ژاپن و تجارت تریاک در پایان قرن نوزده، ترجمه هاشم رجب‌زاده و کینجی ئەاورا، تهران: طهوری.

Farmanfarma, R. (2008), *War and Peace in Qajar Persia: Implications Past and Present*, London: Routledge and international Qajar studies association.

Martin, V. (2005), *The Qajar Pact: Bargaining, Protest and State in Nineteenth Century Persia*, London: Tauris.

